

## על השליטה בשפה

נגיד את זה כך: יש איזו קרבה לשפה, אינטימיות בשפה, שהיא הרסנית למחשבה. או אולי נעז לומר זאת אפילו יותר בפשטות, או בתנאים מסוימים: הקרבה לשפה הורסת את המחשבה.

בספרו *Le monolinguisme de l'autre*, "החד-לשוניות של האחר", ז'אק דרידה מתאר כיצד, בתור יהודי יליד הקולוניה הצרפתית באלג'יריה, השפה הצרפתית הייתה ונותרה שפתו היחידה, אולם הוא מלכתחילה היה מודר מעמדת אדוני השפה. "יש לי שפה אחת והיא לא שלי". זוהי חד-לשוניותו של האחר. דרידה מתאר כיצד התחושה הקבועה של היעדר שייכות מלאה ומוחלטת לשפה – שייכות שהיא מעבר לכל ספק, מעבר לכל מבטא – כיצד התחושה הזו של אחרות מובנית בלשונו הבלעדית יצרה אצלו, במיוחד משהיגר מהמושבה לבירה פריז, דחף בלתי פוסק לכיבוש השפה.

הוא מתאר זאת כחתייה אובססיבית, טרופה, אינסופית, לחשוף מבעד לשכבת הדיבור השגור את הלשון הצרפתית בטהרתה, לערטל את המשמעויות ולאחוז בשורשי המילים, להזדהות. האובססיה הזו היא סוד הדה־קונסטרוקציה. באמצעות הערעור הבלתי פוסק של בניין הלשון רופף הפילוסוף היהודי מאלג'יר – בעבורו – את אחיזתם הבטוחה של הצרפתים ילידי צרפת בשפתם, פוגג את חזקתם, העמיד גם אותם כתועים, כזרים בה. בן הקולוניה ביקש להראות כי אי־בעלותו בלשון היא אי־בעלות כללית. גם אדוני השפה אינם ריבוניה. תחושת אי־הבעלות של דרידה – "היא לא שלי" – שיגרה אותו לתנועה אינסופית לעבר הריבונות המוחלטת, אל השליטה המלאה בלשון, אל בעילתה בטהרתה, תנועה אינסופית שפוררה בדרכה כל מעמד לשוני ריבוני: חתייה לחזקה מוחלטת שביטלה כל חזקה בפועל. האם יצירת הלשון של דרידה היא לשון שבליבה אחרות, צרפתית לא־צרפתית, או צרפתית שהיא פחות צרפתית? או דווקא צרפתית שהיא יותר צרפתית, מעין היפר־צרפתית, הכי צרפתית שהשפה הזו יכולה להיות בפועל, הכי קרוב שביכולתה להגיע אל הווייתה המושלמת? האם התחושה המבנית, הבלתי פוסקת של היעדר אדנות לא חוללה מפעל אינסופי של השתלטות? ואולי זהו בכלל סוד פועלה היסודי של כל בעלות ושל כל שליטה, גם בלשון?

לדוגמה, הבעלות שלי. אולם נראה כי זה סיפור הפוך לגמרי מסיפורו של דרידה. נקודת המוצא הפוכה. תחושתי היסודית היא תחושת ריבון בשפתי, העברית. כך נראה לי דרך כל צורה שעומדת לרשותי כעת לגעת ביסוד הזה, לחוש אותו, כבר ממרחק, דומני, כלומר כבר ממקום שתחושתו אחרת. נקודת המוצא היא ריבונות, אדנות, שליטה מלאה ומוחלטת, שאין בה הפעלת כוח, אלא, להיפך, היעדר מאמץ, ללא ספק. זו התחושה. האם התמודדתי עם בעיה זהה לזו של דרידה או עם בעיה דומה? והלא הוא הזר, האחר, ואני הייתי בבית: צבר עברי, שעברית שפת אמו ואם אמו, ואין בלתי שפה עברית, ואין בלתי דובר ילידי בה. ומהמוצא ההפוך יצאה גם תנועה הפוכה, תנועת שלי בכיוון המנוגד לתנועתו של דרידה: לא מהחוץ אל הפנים, אלא ההיפך, החוצה, מחוץ לישראל ומחוץ לעברית. בדיוק כמוהו, עזבתי את הבית ונסעתי ללמוד בפריז. אבל המסע – ובהמשך, החתירה – לא קירב אותי אל מוקד לשוני, אלא הרחיק אותי ממנו. לא נעתי אל שפתי שלי אלא אל שפה זרה, מזרות לזרות. מחשבותיי, כתביי, דיבורי, עצם קיומי, הוזרו מהעברית, הורה שבשלב מסוים נהייתה כמו התנזרות. התנזרות שאינה דרך פעולה מסתגפת, אלא פשוט הוויה, ללא מאמץ או אפילו כוונה, כלומר התנזרות בפועל מתחושת השליטה בשפה, מעין גמילה מריבונות, עד כדי כך שתחושת השליטה בעצמה מעוררת תחושה של זרות. המסע הזה, כמו מסעו של דרידה, יש במרכזו איזו טראומה, אבל טראומה שאינה מובילה לחורבן, או אינה נחווית ככזאת, אלא דווקא מורגשת – כבר בעיצומה ויותר מכך בדיעבד – כפעולה מתקנת. מה התיקון? ולפני כן – מה הקלקול? אצל דרידה זה ברור: היעדר השליטה, אי־ריבונות בשפה, אחרות, מודרות. ואצלי? אצלי הקלקול ממוקם בעצם הריבונות. ההרהור הזה כאן, מול וגד דרידה, הרהור על שני תיקוני לשון בעלי כיוונים הפוכים, מצביע על איזה חורבן או חורבה של השפה שאינם שלילת הבעלות בה, אלא דווקא הבעלות עצמה. יש כאן חיבור ברור אל מהלך הגותי שקורא את תפיסת הריבונות הציונית, הישראלית, כמהלך שלילי ושולל, מוחק לא רק את הפלסטיני, אלא גם את היהודי הלא־ריבוני, כלומר כמפעל של "שלילת הגלות".

אולם האם הגלות אינה בעצמה כבר שלילה, שלילה של ריבונות? ואם כך – האם תפיסת הריבונות, שהיא אמנם שלילה של גלות, איננה בכל זאת שלילה של שלילה, שמהותה חיוב, שיקום, תיקון? מכל מקום, כוונתי לחורבן לשון שעיקרו דווקא אדנות בה. לכך אני מנסה לכוון. לקרבה הרסנית לשפה.

מישהו ששולט בלשונו, שמרגיש בה לגמרי בבית, שהיא שלו והוא שלה – שפת אמו, שאמו דיברה וגם אביו, וכולם דיברו אותה סביבו ואיתו, אותה ורק אותה. ויותר מזה, הדיבור האחד הזה מתחולל בחלל תרבותי שבו השייכות לעברית, העבריות, היא עניין של ייעוד שיש בו אף ניחוח של קדושה. עברית יפה היא התגלות, חג. אני מדבר על תחושת שייכות מלאה אל החלל הזה, התקיימות לשונית נינוחה. היכולת להתחיל משפט בלי לדעת או אף לכוון אל סופו, ללא מחשבה תחילה, או רק מחשבה עמומה, כמעט לא מחשבה, יותר תחושה או הבלחה, ואולי רק משהו כמו מצב רוח. כלומר היכולת לנסח את המחשבה – ואת ההרגשה, כלומר את עצם הווייתך – לא רק בתוך השפה אלא במהלכה (אני חושב על אדמונד הוסרל שכתב עשרות אלפי עמודים בכתב יד קצרני במשך ימים שלמים שבהם מהלך הכתיבה הוא מהלך חי של מחשבה המתחקה אחר קווי מתאר

עדינים של תופעות תודעה שנחוות באותן הרגעים ממש, "אני מסתכל על העט שמונה על שולחני". תודעה המתהווה ברצף המלל הגרמני. ויותר מכך – זה נשמע טוב. וזו הנקודה. מה שלא תחשוב, מה שלא תגיד ותכתוב – זה נשמע טוב ונאמר נכון. זו עברית יפה, צחה. איפה הבעיה, איפה ההרס בתוך כל היופי הנינוח הזה? והלא לכך אני מנסה לכוון כאן. בהוויה הנינוחה של המחשבה בשפה, אני מנסה לכוון לבעיה במחשבה. נגיד את זה כך: יש איזו קרבה לשפה, אינטימיות בשפה, שהיא הרסנית למחשבה. או אולי נעז לומר זאת אפילו יותר בפשטות, או בתנאים מסוימים: הקרבה לשפה הורסת את המחשבה. השפה הורסת את המחשבה? לא מדובר כאן בטיעון בדבר היותה של המחשבה בטהרתה מחוץ לשפה, כאילו ההיגיון הטהור "נופל" לתוך המדיום הלשוני העכור ומתקלקל, ולכן חשיבה אמיתית, ממשית, חמורה, אינה אלא מתמטיקה, צורה נקייה, מחשבה ללא שפה. לא זו הכוונה. להיפך, העניין כאן הוא דווקא בקשר המהותי בין חשיבה לדיבור. הבעיה היא לא השפה כשלעצמה, אלא הקרבה היתרה בין שני דיבורים, ההתמזגות של שתי מחשבות – המחשבה שלי ומחשבת השפה. כמו בכל קרבה, לא ברור מי קרוב אל מי, מי קרוב אצל מי. האם הקושי הוא בהתמסרות המוחלטת לשפה, במחיקת העצמי, "שחושב עבור עצמו"? גם. אבל התחושה היא הפוכה – דווקא לא התמסרות לשפה אלא השתלטות עליה, שליטה בה. אני מדבר על תחושת כוח, על היות ריבון בשפה.

מדובר על שליטה בלשון. כך אומרים, לשלוט בעברית – *to command, maîtriser, beherrschen*. כאן שורש העניין, מוקד השאלה הריבונית. להיות בשליטה זה עקרון ההוויה של הסובייקט המודרני, האוטונומי, התבוני, הבוגר, הנאור. זהו סובייקט, אדם, משוחרר משלטון זר ומדעות קדומות, הוא אדון לעצמו – ריבון. בתפיסת הנאורות פְּשָׁלִיטָה כבר נשמעים ממילא ההשתלטות והכיבוש והדיכוי, וההנדוס והשיבוט והתיעוש, שהסובייקט האירופי שהשתחרר מכבליו מפעיל על העולם ועל עצמו. מכל מקום, הנקודה היא שבלב האדם המודרני פועמת השליטה, וראשית השליטה, ותחילת הריבונות, אולי, עוד לפני תפיסת הקרקע ושעבוד הזולת, היא השליטה בשפה. כאן צריך לחשוב על אינספור האופנים שבהם תהליך התהוותה של האנושות המודרנית, מפעל הנאורות והקדמה, מפציעים כהתארגנות לשונית. החל במפעלי מילונאות, קונקורדנציה ודקדוק, דרך מאמצי הקסדרה, האחדה ונרמול – חינוך חובה והוראת הלשון והפצת הדיבור ושכפולו והנחלתו – בדפוס, בפרסומים, בעיתונים, במשרדים, במעבדי תמלילים. ובמרכז כל זה מתקיים הסובייקט המדבר, הרהוט, הקולח, המתנסח, השולט ללא גבול בשפתו.

צריך לחשוב עוד על כך, על השליטה בשפה. מה זה בעצם אומר לשלוט בשפה? מי שולט במי? ומהי מהות השליטה כאן? לכאורה סובייקט גמור ומוכן, בעל תודעה ורצון, בעל מחשבה, אוחו בלשון כמכשיר לפעולה בעולם, ככלי להפעלת כוח, להשלטת רצונו באמצעות הדיבור. אלא שאירוע הדיבור עצמו הוא שמכונן במידה רבה את הדובר. שליטה בשפה היא הפעלה מושלמת של השפה, כלומר התרחשות שמופיעה כאירוע מושלם של דיבור, שבו שטף הדברים הקולח, האמירה הרהוטה, החישוב המוחלט של מהלכי הלשון, משליכים מאחוריהם מעין צל של אדנות, של ריבון. הדיבור הרהוט, הטהור, מופיע כהתרחשות של שליטה, של דובר ילידי, שהשפה שלו, שפת אמו, והדיבור הטהור קולח מפיו, כמו נבואה, או התגלות, ובחשבון אחרון הפה הזה, פי הגבורה – ולא איזה סט של

כללים או דקדוק – הוא מקור טהרת הלשון, לשונו. השליטה בשפה היא הווייתו של הריבון, שברצונו מדבר ודברו יוצר עולם.

(בעודי עובד על הטקסט הזה, בעברית, ובדיוק בנקודה הזו, מצלצל אליי חבר גרמני, שאף תרגם טקסטים שלי לגרמנית, תרגומים מעולים. אנחנו מדברים על אירוע מאמש שבו הצגתי ספר שלי, שהוא תרגם לגרמנית, בפני פורום מדעי בברלין. הוא נכח באולם וכעת הוא נוזף בי קשות על כך שפניתי אל הקהל בצורת ihr ולא בצורת Sie, כלומר כ"אתם" הנאמר בחוג מכרים ולא כ"אתם" פורמלי, שהוא הפנייה הנאותה אל ציבור של זרים. נוזף בי ממש, קשות, זה בלתי מנומס ובלתי נסבל, ומציג אותי באור לא רציני, ילדותי, של הפרא הישראלי. אני מופתע, מזועזע למען האמת. הוא אומר זאת כאילו ממרחק, כמתאר את הרושם ההיפותטי שעילגותי מותירה אצל קהל השומעים, ולא דווקא כעמדתו שלו, "לי לא אכפת, דַּבֵּר איך שאתה רוצה". ויש לי תחושה שהנזיפה והחומרה יונקות מאיזה מקום שלא קשור בדיוק לעניין ולאירוע, ואולי לא קשור לגמרי אליי. ואני הרי כעת שקוע בכתיבת מחשבה, כל כולי עצב חשוף למשלטי הלשון. ובכל זאת: יש כאן כוח, יש איזו אלימות מטלטלת, יהא מקורה אשר יהא, שנאגרת ונשפכת ומשתלחת דרך השפה ובעניין השפה. הפגנת ריבונות של דובר ילידי על דובר זר, של רהוט על עילג).

אבל מדוע השליטה בשפה יוצרת בעיה במחשבה? הרי דווקא הסובייקט המודרני הריבוני, הדובר הרהוט, הוא הסובייקט הרציונלי, ההגיוני, החושב – "משמע אני קיים". וגם אם יש כאן משהו אלים או דכאני או שתלטני, אימפריאלי וכיו"ב, עדיין המחשבה פועלת, או כך נראה. ובכל זאת, הבעיה שאליה אני מכוון היא לא רק מוסרית אלא מחשבתית. באופן כלשהו, אני חוזר על כך, השליטה בשפה פוגעת במחשבה. לדעת לדבר מפריע איכשהו לחשוב. אולי אני מתכוון למשהו כזה: ברצף הדיבור, בהסתדרות המושלמת של המילים, נמנעת איזו שתיקה, איזו מבוכה, איידיעה ואי-הבנה, שהיא תנאי ההבנה לא בבחינת תפקודיות במצב הנתון, אלא ההבנה דווקא כפירוק השקיפות של המובן מאליו, כהיווכחות בשאלת המובן. השליטה בלשון אינה מותירה מקום ל"השתאות" המפורסמת שהיא תחילת הפילוסופיה. ההשתאות היא היתקעות, התמהמהות, גמגום מהורהר. יש משהו כבד במחשבה, כבד לשון. אני חושב שוב על דרידה, מבטא אלג'יראי בפריז, דיבור מפרק את עצמו, חופר.

אבל לפני המחשבה שמפריעה לדיבור, עוד כמה מילים על הדיבור המפריע למחשבה. אחת ההבחנות העמוקות בהגותו של עמנואל לוינס היא בין "מה שנאמר", ה־dit, לבין אירוע ה"לומר", ה־dire. כל אירוע של "לומר" הוא אירוע, התרחשות חדשה, מקורית, בלתי נשלטת, "אנרכית", כותב לוינס. אבל ה"לומר" הוא מייד אמירה, כלומר מייד נהיה "מה שנאמר", משהו אמור ומובן, ובו משתלם ומסתיים האירוע האנרכי של ה"לומר" בשיבה אל הסדר, בהיקלטות אל תוך סדר הלשון. הבלחת המחשבה המקורית נמחקת בשטף הדיבור. הנקודה היא שהדיבור מוחק את המחשבה כי המחשבה ביסודה היא כבר דיבור. אין מנוס כאן מהיידגר, שתיאר את המחשבה כהבנת ההווה – ואת ההבנה הזו, שהיא בעצם יסוד ההווה האנושית, הוא תיאר כפריטת העולם לסדר דברים, כלומר דיבור. הדיבור היסודי הזה, הדיבור המבין, הוא בבסיס השפה, ולכן הוא גם מה שהשפה, בעצם מציאותה, מכסה, מוחקת.

כך נאמר בתרגומי להיידגר שאת פרסומו אני עוד חב לעברית:

"בהתאם למובנות הממוצעת שכבר שוכנת בשפה המדוברת בהבעה המילולית, הדיבור המשותף ניתן במידה רבה להבנה מבלי שהשומע יבוא להבנה מקורית ביחס למה שעליו מדובר. לא מבינים בדיוק את ההווה שבו מדובר – אין מקשיבים אלא למדובר ככזה. מה שמדובר מובן – מה שעליו מדובר רק בערך, בקירוב; מתכוונים לאותו הדבר, כי גם את הנאמר מבינים באותה הממוצעות. השמיעה וההבנה נצמדו מקדמית למה שמדובר ככזה. האמירה המשתפת אינה 'חולקת' את יחס־ההיות הראשוני אל ההווה שבו מדובר, אלא ההיות־בבחרותא שרui בדיבור־בבחרותא ובדאיגה למדובר. מה שחשוב לו, זה שידברו. הַכְמוֹ־שנאמר, הכאמור והאמרה עֲרֵבִים עכשיו לנכונותם ולעניינותם של הדיבור ושל בינתו. ומכיוון שהדיבור איבד או מעולם לא רכש את יחס־ההיות הראשוני אל הַהווה שבו מדובר, אין חולקים את הדיבור הזה על־דרך סיגולו המקורי של ההווה, אלא על־דרך הכבדת הדברים והחזרה עליהם."

מה שהיידגר אומר הוא שההתקיימות שלנו בעולם, כחלק מרשת של דברים ומובנים, מתרחשת בתווך של דיבור, אשר ביסודו קובע את יחסנו אל ההווה, אל המציאויות שמתקיימות בהווה, שהויות, כלומר ל"הווה". הדיבור הזה הוא לא רק יחס אל הדברים שהוים, אלא גם אל אנשים אחרים, "ההווה־בצוותא". הדיבור הוא בינה של ההווה, יסוד עולם. אלא שהדיבור נהיה בעצמו איזה דבר, כלומר שפה שמתקיימת בפני עצמה, כמציאות של מילים – "מה שמדובר ככזה". ויש נטייה לשקוע במילים ולאבד את היחס לדברים שהוים. יש קיום שמסתגל לדפוסים הנתונים של הדיבור השגור, של המשפטים המקובלים, והבינה נהיית תבנית. למצב הזה של דיבור נטול הווה היידגר קורא *Gerede*, בתרגומי "דיבורים". אצלו מדובר במצב של אובדן העצמיות, הימחקות האינדיווידואל במרחב הציבורי. אני מבקש להדגיש שההימחקות הזו – אם זה אמנם המושג הנכון – לא נחווית ככזאת, כאובדן העצמיות, או בכלל כמשהו שלילי, אלא להיפך, כלומר דווקא כתחושת שליטה מלאה בשפה ובעולם. הדיבורים מספקים הרגשה נינוחה של התקיימות בהווה מובנת מאליה, תחושה של בית.

ולכן האירוע המכונן בספר של היידגר, הרגע המרכזי בעלילתו, שבו מתוך דפוס ההווה השגור, השוטף, התבניתי, שב ומגיח קיום עם יחס ראשוני אל ההווה, יחס ראשוני של בינה, של מחשבה, או כמו שהיידגר אומר: הרגע שבו מתוך מציאותי היומיומית מגיח הדאזיין (וכך בדיוק צריך לתרגם *Dasein*, כלומר לא לתרגם, להניח למובן לפרוץ כלא־מובן) – הוא שתיקה. תשובת המחשבה מתוך הדיבור היא חוויית שבר שפה, שהיא חוויה קשה, טראומטית, שבה העולם מתרוקן ממשמעות, והקיום מאבד את מובנו, נאלם. זה הרגע שבו הפרעת הדיבור של המחשבה בעצמה מופרעת, ואתה מוצב מול ההיות העירום, נטול מילים, במצב ראשיתי שבפילוסופיה ייקרא השתאות או מבוכה, אבל עוד לפני הפילוסופיה – ברגע ההפרעה וקריסת המובן, קריסת הכמובן – נחוה כחורבן.

בנרטיב של היידגר, השבר מופיע ללא סיבה, פתאום מגיח מתהומות הנפש כמשבר

קיומי, כהתקף חרדה. אבל הפרעת הדיבור, כלומר אובדן השפה, אובדן השליטה, כרוכה באופן מבני באירועים קונקרטיים של משברי שפה, שבהם הלשון מאבדת את ביתה בעולם, למשל במצבי הגירה. כך נהייתי גם אני כבד לשון. אכן מהגר פריווילגי, אקדמי, מירושלים לפריז. ובכל זאת. אם הייתה הגירה, אם היו חורבן ושבר, אם היה מעולם אובדן של ממש, אובדן של בית, של ריבונות, אובדן שליטה, אם הייתה טראומה, אם משהו בכל זאת קרה לי (ומשהו בכל זאת הרי קרה) – זה התחיל ביציאת המחשבה מהשפה. אני מתכוון למעבר של המחשבה המדוברת והנכתבת מעברית לצרפתית, שהייתה בעבורי – ועודנה – מאוד זרה, בזרות שמעבר לאנגלית, שהיא זרה אבל לא לגמרי, שהיא מכילה וגלובלית ותמיד כבר מוכרת, וכמעט לא שפה זרה אלא שפה שנייה, Lingua Franca, מהשליטה יצאתי בשפה הצרפתית.

זו של דרידה, היחידה שלו, ושאיננה שלו. ובכל זאת, עם כל הדקונסטרוקציה, דרידה בנה ונבנה בלשונו. ואני נאבקתי להבין אותו ולחשוב איתו והלאה ממנו, איתו ועם לווינס, לחשוב עליהם וביחד ונגד, ועל הדברים, ועל ההווים, לגלגל את תנועת המחשבה ("לגלגל את תנועת המחשבה" – האם יכולתי לכתוב משפט כזה בצרפתית? אפילו לתרגם אותו לצרפתית לא אוכל) ששטפה בי בדיבור העברי, באותה המיידיות, באותה ההתמסרות, בתוך הדיבור הצרפתי, הזר. הכישלון היה חרוץ. כן, היה כישלון, היה שבר. ישנם מדדים. וכישלון הדיבור, כלומר הגמגום והעילגות, באמת היו חרוצים, כלומר לא שלא דיברתי, לא שלא כתבתי, כתבתי הרבה, זמן ודפים, בחריצות. שיגרתי שוב ושוב את מחשבתי אל תוך שדה המילים הזרות, לכבוש אמירות, להשליט משמעות. ושוב ושוב השפה סירבה לי מובן. חזרתי וניסחתי ושלחתי לעולם, שהצטמצם לפרופסור האדיב (באמת לא פחות מכך, אבל גם לא יותר) שהסכים – זו מילה שגורה ומטעה – "להנחות" אותי, ושוב ושוב העולם הפטיר, באדיבות ובקצרה, "je ne vous comprends pas".

אני לא יודע אם גם לדרידה היה משבר כזה. המערכה שלו בשפה חוללה טקסטים לתפארת. אצלי מכל מקום הדיבור העיקש אך הבלתי מובן, הסתום, נשבר. רצף הטקסט נהיה מקטעים, שורת אמירות טרופות הקשר, מה שנקרא notes, גמגום של כתיבה. זה וגם זה וגם זה וגם, בלי תוחלת. והגמגום הוביל לשתיקה, התפרקות הטקסט להיעדר טקסט. ובמקום לדבר, ולו במקוטע, עברתי לצטט, וטורי ההגיגים נהיו טורי ציטוטים, בתחילה עם ובהמשך ללא כל הערה. ואז גם זה לא. נגמרה הכתיבה, תם הדיבור. איבדתי את מקומי בשפה, ובעצם בעולם, הבינה נאלמה, הסתתמה, והיה לא טוב. סוף הדיבור היה קץ מחשבה, והקץ הזה, כמו הקץ השחר, סימן התחלה.